

Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben¹

1820 márciusában és júliusában gróf Festetics László (1785–1846), a Dunántúl egyik leggazdagabb főnemese, nyugat-európai tanulmányútra bocsátotta az első hazai és európai felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon két fiatal tanárát, Gerics Pál (1792–1868) orvost és Lehrmann József (1791–1845) kertészt, szőlész-borász szakembert.²

Festetics László eljárása apja, gróf Festetics György (1755–1819) szellemi örökségének továbbvitelekiént is értelmezhető, hiszen az alapító kezdettől fogva arra törekedett, hogy nyugat-európai tanulmányi háttérrel rendelkező tanárokat alkalmazzon, illetve a legmodernebb nyugat-európai s alapvetően az élenjáró angliai mezőgazdasági gyakorlatot dokumentáló és közvetítő szakirodalom beszerzése révén megfelelő szakkönyvtárat alakítson ki.³ A felsőfokú mezőgazdasági tanintézet alapítójának, illetve utódjának elkötelezettsége a megfelelő materiális és szellemi háttér biztosítása mellett mindenképpen a korszak európai tudáscentrumaiban folyó kutatások, az általános gazdasági folyamatok komplex értelmezési szándékára, az adaptációs lehetőségek kiszélesítésére enged következtetni. Az előbbi szándék közvetlen gyakorlati érvényesítését képezte a georgikoni tanulmányutak rendszere is, amely az alapítást követő első években a tér és időtartam szempontjából még meglehetősen korlátozottnak tekinthető. A néhány héttől alig egy-két hónapig terjedő időszakban a tanárok és a hallgatók elsősorban a Magyar Királyság, illetve a Habsburg örökös tartományok közül Alsó-Ausztria és Morvaország egyes mintagazdaságainak felkeresésére szorítkozhattak. Ennek okát egyrészt a háborús állapotokkal, másrészt azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy az 1797-ben meghirdetett nemesi felkelést hiábavalónak tartó állásfoglalása folytán a Festetics Györggyel

1 Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

2 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útvjáról 1820–1825. fol. 552–564; 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útvjáról 1819–1825. fol. 8–13.

3 Az intézmény történetéhez: Deininger 1885; Süle 1967. Az előbbi munkákhoz képest eltérő megközelítést kínáló értékelések: Sági 1967: 329–341; Sági 1972: 13–41. Az iskolaalapító főnemes életének átfogó feldolgozásához: Kurucz 2013a; Festetics György szakkönyvtári fejlesztési törekvéseéhez: Kurucz 1990: 32–44; Krász 2016: 425–434; a kezdeti időszak kiemelkedő tanárainak tevékenységéhez: Süle 1964; Kurucz 1989: 1–23; Pethe keszthelyi utódai, a kiemelkedő tudáscentrum, a göttingeni Georgia Augusta egykori hallgatóinak tevékenységéhez: Kurucz 2013b: 1031–1060; a Georgia Augusta kapcsolataihoz: Futaky 2007.

szembeni uralkodói prohibíció, melynek értelmében kamarási címétől megfosztották, és a birodalmi székvárosból is kitiltották, mindenképpen komoly akadályt képezett a külföldi kapcsolatteremtés vonatkozásában. Bár József nádor 1801-ben bekövetkezett látogatása mindenképpen fordulatot hozott, s Asbóth János georgikoni professzor például több alkalommal is megfordult különböző dunántúli birtokközpontokban, illetve Morvaországban, sőt Bécsben és Brünnsben számos alkalommal tárgyalt a Festetics-birtokokon előállított mezőgazdasági áruk, így az egyik legfontosabb ipari nyersanyag, a gyapjú értékesítéséről, de a birodalom határain túli német területekre már nem jutott el.⁴ A francia háborúk időszakában a keszthelyi gróf igen komoly anyagi felajánlásokkal támogatta a Habsburg-dinasztiát, de mindvégig tudta, hogy az udvar gyanakodva tekint rá, s nem volt tanácsos felhívni magára a figyelmet azzal, hogy egy-egy alkalmazottja netán a birodalom határain túli területek felkeresésére indult volna.⁵ A prohibíció feloldását követően azután előbb a gróf fia és örököse, Festetics László indult útnak nevelőjével, Kultsár Istvánnal, s útjuk során számos német fejedelemséget is felkerestek, majd pedig egy georgikoni főpraktikáns, Fleckel Károly (?-?) szintén német földön, illetve Svájcban tett hosszabb tanulmányutat.⁶

Gerics és Lehrmann említett tanulmányútjának időzítése a francia háborúk lezárulását követő időszakra esik. Gerics visszaemlékezései igazolják, hogy keszthelyi alkalmazásakor, 1818-ban az idős gróf a Georgikon külföldi kapcsolattrendszerének bővítése céljából már tervezte Berlinbe, illetve a neves franciaországi állatorvosi intézetbe, Alfort-ba való küldését (École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire), de „örök hálára kötelezett le maga eránt mégis már csak azáltal, hogy halálos ágyán egyetlen fiának, Méltóságos Gróf Lászlónak, különösen ajánlott”. Úgy tűnik, hogy az alapító koncepcióját maga az örökös, vagyis Festetics László is magáévá tette, sőt térben és időben egyértelműen továbbfejlesztette, hiszen Gerics megjegyzése szerint „Ő Nagysága nem csak boldogult Attya erántam volt szándékát tellyesítette, hanem azt nagyobb időre s térreis kiterjeszteni kegyes volt”.⁷ A Gericset követően szintén útjára bocsátott Lehrmann utóbb maga is hangsúlyozta, hogy az alapító eredeti szándékának megfelelően járt el az örökös, midőn 1820. július 26-án útnak indulhatott.⁸

A két fiatalember közel öt évig tartó tanulmányútja során keletkezett iratanyag, mely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött egykori Festetics családi levéltár megfelelő fondjaiban, illetve az Országos Széchényi Könyvtár

4 Kurucz 2013a: 175–179, 234–235; Kurucz 2013b: 1049–1050

5 Festetics külföldi ismertségéhez és óvatosságának megalapozottságához adalék, hogy egy alkalommal a győztes franciákat köszöntő küldöttség tagja volt a keszthelyi gróf öccse, Festetics Imre (1762–1847), akit a bátyjával összetévesztő egyik magas rangú francia tiszt feltűnően és kitüntető szívélyességgel köszöntött. MNL OL P 246. Festetics Lt Festetics Györgyhöz intézett levelek 1. d. fol. 155.

6 MNL OL P 279. Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1810. 66. d. fol. 362–363.

7 OSZK Kt Quart. Hung. 3227/1 fol. 4.

8 MNL OL P 279. Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1822 130. d. T. III. fol. 81.

Kézíráttárában található, időben és térben rendkívül tág kitekintést kínál. Geric és Lehrmann jelentései és naplói alapján Szilézián, Szászországon, Poroszországon, a Hannoveri Királyságon, továbbá az északnémet városokon át a Rajna-vidéken, Németalföldön, Anglián, Skócián, Franciaországon, Svájcban, Itálián keresztül követhetjük figyelemmel útjukat. Geric magyar nyelven levelezett megbízójával, állította össze útinaplóját, illetve küldte jelentéseit a keszthelyi központi birtokigazgatási szerv, a Directio számára, vagyis a gróf a nyelvet közvetítő és identifikációs médiumként egyaránt fontosnak tartotta. Némileg ellentmondásnak tűnik viszont, hogy a hasonló tanulmányútra induló Lehrmann az utasításnak megfelelően német nyelven kellett, hogy regisztrálja tapasztalatait. A Geric nevéhez fűződő iratanyag mennyisége és differenciáltsága felülmúlja tanár társáét, mivel 55 levelet küldött megbízója, illetve 83 jelentést a Directio számára, továbbá évekkal az utazást követően – feltehetően kiadásra szánva – *Európa miveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* címmel 1000 folio terjedelmet meghaladó útinapló tisztázataát is hátrahagyta. Ugyanakkor a Lehrmann nevéhez fűződő iratanyag sem lebecsülendő, hiszen 28 levelet küldött Festetics Lászlónak, 71 jelentést a Directiónak, viszont német nyelvű összegző jelentésének, vagyis *Reisebeschreibung*jának csak alig 50 folióra rúg töredéke áll rendelkezésünkre.

Jelen tanulmányomban a fenti forrásanyagra építve s a terjedelmi lehetőségekhez igazodva egyfelől a kor utazási kultúrájának, ezen belül az úgynevezett „technológiai utazás” sajátosságainak bemutatására vállalkozhatok, másfelől a korszak konjunkturális viszonyait is figyelembe vevő, gróf Festetics László által megszabott utazási instrukcióban foglalt piackutató tevékenység, elsősorban a hazai gyapjú értékesítésével kapcsolatos tapasztalatok rekonstruálására és bemutatására teszek kísérletet.

Instrukció és utazási gyakorlatok

A Geric számára összeállított német nyelvű instrukció eredeti tisztázataát gróf Festetics László 1820. március 17-én látta el kézjegyével Bécsben, s másnap személyesen is fogadta a Georgikon tanárát, hogy a részleteket illetően szóban is értekezzen vele, ajánlólevelekkel lássa el, illetve Gericnek aláírásával kellett igazolnia, hogy az instrukcióban foglaltakat tudomásul vette, az útvonaltervet megkapta, s kijelenti, hogy útja során az előírásoknak megfelelően jár el.⁹

Az instrukció huszonkilenc pontból és tizenhét alpontból állt. Tematikailag, illetve a meghatározott feladatok, a tapasztalatok rögzítése, közvetítése, valamint a technikai feltételek vonatkozásában három különálló részre tagolódott. A bevezető szerint a gróf azzal a céllal bocsátotta útjára Gericset, hogy birtokainak leendő

9 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 552–564.

főállatorvosi kinevezése előtt gazdasági, műszaki, orvosi tekintetben képezze magát, továbbá nagykereskedőkkel, gyáriparosokkal kapcsolatot építsen ki, állattenyésztési tapasztalatokat gyűjtsön, az intenzív szántóföldi növénytermesztés regionális sajátosságait, a különböző vetésforgók alkalmazását, valamint a rét- és legelőgazdálkodással kapcsolatos eljárásokat tanulmányozza. Ezt követően az instrukció – részben a fentiekben jelzett minta szerint – megszabta, hogy milyen módon regisztrálja tapasztalatait. Először is naplót kellett vezetnie, feljegyezve az utazás célkitűzéseinek megfelelően létrejött ismeretségeket, milyen új eljárásokat látott/tanult el, továbbá milyen észrevételeket tesz az előbbiekkal kapcsolatban. A vonatkozó alpont szerint a pénzmozgásokat is pontosan kellett nyilvántartania. Írásbeli kötelezettségei közé tartozott még, hogy címlistát vezessen, a levelekről és beszámolókról rövid kivonatokat készítsen, mindezekről nyilvántartást vezessen, írásos küldeményeit pedig megszámozva továbbítsa. Mindemellet a Directio számára nyolcnaponként rövid beszámolót kellett küldenie addigi tevékenységéről, feltüntetve azt is, hogy mit tervez a következő nyolc-tizen négy napban.

Az instrukció második tematikai egységként értelmezhető az előzőekben megszabott teendőknél a legapróbb részletekbe menő kifejtése, egyfajta végrehajtási utasítás formájában. Az első vonatkozó alpont a munkaszervezésre, a különböző munkák irányítási, szervezési hátterének regisztrációjára vonatkozott. Ezt követően Gericsnek a szántóföldi növénytermesztés tekintetében ki kellett térnie az alkalmazott vetésforgó növényeire, a növényápolás, gyomtalanítás gyakorlatára, illetve a termés esetleges tárolására, konzerválására. Figyelemmel kellett lennie a talajtani adottságokra, az egységnyi területen időszakosan alkalmazott szerves vagy szervesetlen trágya mennyiségére, továbbá a vetőmagmennyiségre is. Az állattenyésztéssel, állattartással összefüggésben le kellett írnia a legeltetés rendszerét, istállózó tartás esetén pedig a takarmánynövények keverésének, adagolásának gyakorlatát. Jellemző módon igen részletes utasítás vonatkozott a juhtenyésztéssel kapcsolatos tapasztalatok rögzítésének kritériumaira, mindenekelőtt a látott fajták tulajdonságainak számbavételét illetően. Figyelemmel kellett lennie az anyaállatok tartási körülményeire, táplálására, védelmére, továbbá arra, hogy milyen mennyiségű szálaskarmányt kalkuláltak a tulajdonosok meghatározott számú állatra. Ugyanebben a részben a gyapjúval való eljárások megfigyelése következett, vagyis a nyírás előtti úsztatásról, a gyapjúválogatásról, osztályozásról, bálázásról, tárolásról is rendelkezett az instrukció. Mindemellet szigorú utasítást kapott Gerics arra nézve is, hogy a megfelelő gyapjúminták beszerzéséről gondoskodjon, majd végezetül rögzítenie kellett a juhászatok által alkalmazott személyzet szerződéses feltételeit, kitérve arra a fontos körülményre, hogy a darabszámhoz képest hány ember alkalmazását tartják szükségesnek az állományok tulajdonosai, s alkalmaznak-e állatorvost.

Piacutatási szempontokat tükröző részeket is tartalmazott Gerics utasítása, melynek első eleme a főbb gyáripari központok felkeresésére irányult. Magától értetődően a gyapjúfeldolgozás valamennyi munkafázisára ki kellett térnie, így en-

nek megfelelően kulcsfontosságú volt a bálákba kötött gyapjú válogatása és osztályozása. De ugyanilyen fontos volt a különböző gyapjújafajták meghatározott finomságú és minőségű szövetek előállításához való alkalmasságának kérdése. Ebben a vonatkozásban nem egyszerű feladatot kapott, mivel ki kellett derítenie, hogy az egyes termelők, például Eduard von Lichnowsky (1789–1845) herceg vagy herceg Esterházy Pál (1786–1866) londoni nagykövet, sőt Festetics László nagybátyja, gróf Eszterházy Károly (1756–1828), vagy éppen Festetics László és más Habsburg birodalmi nagybirtokos gazdálkodók gyapjútermését milyenre értékelik a kereskedők, s be lehet-e azonosítani a gyárakba kerülő nyersanyagot. Mindezekben túlmenően külön pont rendelkezett arról, hogy Gericsnek a rajnai, németalföldi és angliai textiliparosokkal, kereskedőkkel „barátságos viszonyt” kell kialakítania, pontos elérhetőségüket egy külön erre a célra tartott *Addressbuch*-ba feljegyeznie, hogy hazatérését követően akár a Directio, akár maga a gróf közvetlenül kapcsolatba léphessen velük.

A harmadik tartalmi egység a küldetésével kapcsolatos diszkrecionális és egyéb technikai elemeket foglalta magában. Szigorúan meghagyták számára, hogy csakis személyre szólóan adhatja át ajánlóleveleit. Folyamatosan törekednie kellett további ajánlólevelek beszerzésére, az út célkitűzéseinek megfelelően tudós társaságok tagjaihoz, állatorvosokhoz, mintagazdaságok tulajdonosaihoz éppúgy, mint gyáriparosokhoz vagy bankárokhoz. Ami az utazással kapcsolatos kiadásait illeti, a 100 pengő forintnyi havi fizetésén felül szállásra, esetleges egyéb kiadásaira további 150 forintot kapott, valamint egyéb dologi kiadásokra, könyvek beszerzésére, mezőgazdasági eszközök és gépek modelljeinek készíttetésére újabb 100 forint állt rendelkezésére. (Egy-egy modell elkészítésének az ára maximum 15 forint lehetett, a drágábbnak tartott tételek estében engedélyt kellett kérnie a Directiótól.)¹⁰ A csatolt útiterv szerint összesen 183 helység érintésével, felkeresésével kellett feladatait teljesítenie, vagyis Szilézián, Szászországon, a porosz területeken át Hamburgig, majd onnan délnek fordulva a Hannoveri Királyságon keresztül Frankfurt am Main érintésével kellett továbbhaladnia a vesztfáliai iparvárosok felé. Németalföld valamennyi jeles városát fel kellett keresnie, mígnem az instrukcióban meghatározott ütemezés szerint egy évvel később, 1821 áprilisában kellett Ostendében vagy Dunquerque-ben hajóra szállnia, s átkelnie Angliába.

Gericshez képest Lehrmann instrukcióját a csatolt útvonaltervvel együtt néhány hónappal később, vagyis 1820. július 25-i dátummal jegyezte gróf Festetics László. A bevezetőben Gerics instrukciójához hasonlóan utalt arra, hogy milyen megfontolásból indítja útnak, vagyis a tanulmányutat követően kertészként és fővincellérként kívánta alkalmazni.¹¹ Gericsével összevetve Lehrmann Szilézián,

¹⁰ A korszak magyarországi pénzügyi viszonyaihoz lásd Vargha 1885; Kurucz 2016: 563–564.

¹¹ MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról 1819–1825. fol. 8–13.

Felső-Szászországon, illetve a porosz területeken keresztül haladva részben párhuzamos útvonalat követett, melynek során parkokat, díszkerteket, gyümölcsösöket, kertészeteket, azután pedig a hannoveri területeket elhagyva híres borászatokat keresett fel. Fizetése, útjának finansziális háttere eltérést mutat, hiszen havi fizetése 60 pengő forint volt, egyéb kiadásaira 40 pengő forintot kapott, illetve modellek, könyvek, térképek stb. beszerzésére 100 váltóforintot. Semmiképpen sem állítható azonban, hogy Lehrmann nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, hiszen a nagyobb városokban való tartózkodása idején, vagyis Berlinben, Frankfurt am Mainban 200, míg Amszterdamban 300 pengő forintra volt jogosult. Azonos vonás viszont, hogy a Gerics számára meghatározott forma szerint tartozott jelentéseit, összefoglaló beszámolóit elkészíteni és megküldeni. A magyar borok értékesítési gyakorlatát érintő megfigyeléseit is rögzítenie kellett, különösen a sziléziai irányú kiviteli lehetőségek felmérését, úgyhogy ebben a vonatkozásban Gerics piacutató tevékenységéhez hasonló feladatot kapott.¹²

Amennyiben Gerics és Lehrmann útjának elvi jelentőségét, továbbá az újonnan szerzett ismeretek és tapasztalatok regisztrációjának, közvetítésének sajátosságait kívánjuk értelmezni, úgy a korabeli utazási gyakorlatok mintázataira is ki kell térnünk. Mindezt az is indokolja, hogy bár a „Grand Tour” hagyománya, melyet a 17. század második felétől a főnemesi vagy tehető polgárfiak tanulmányainak elengedhetetlen részeként tartottak számon, illetve a hazai protestáns értelmiség fiatalkori külföldi egyetemjárása is elvben mintát adhatott az előkészületekhez, Gerics és Lehrmann nyugat-európai utazása mindenképpen különleges vállalkozásnak tekinthető. A 18–19. század fordulójának időszakát tekintve ugyanis a két keszthelyi tanár küldetésében eleve más motivációs és célrendszerek érvényesültek, mint például a korábbi időkre jellemző módon az idegen és/vagy hazai föld, az idegen és hazai népesség viszonyainak, karakterének deskriptív megjelenítése, összevetése, dichotómiájának problematikája.¹³

A regisztrációs formák vonatkozásában a 18. század utolsó harmadáig domináns módon hat műfaj szolgált keretként az utazási élmények megörökítésére: a napló, a felsorolás jellegű egyszerű útvonaljegyzék, az útikönyv (az *ars apodemica* szellemében), a korban divatos úti levelek (melyekből egy külön regényműfaj fejlődött ki), valamint a *voyages pittoresques*, mely a szöveg és a képi ábrázolás szintéziseként értelmezhető.¹⁴ Mindamellett a 18. század közepétől vannak egyértelmű adatok arra nézve is – s ez az utazás célkitűzéseit, illetve a tapasztalatok megörökítését dokumentáló publikációk alapján igazolható –, hogy megjelent a „technológiai utazás” (*peregrinatio oeconomica*) fogalma és megörökítésének műfaja is.

12 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi újáról 1819–1825. fol. 8v.

13 A kérdés átfogó elemzéséhez lásd Justin Stagl 1995-ben kiadott, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800* című művének átdolgozott és kibővített német nyelvű kiadása vonatkozó részeit: Stagl 2002: 94–102. Lásd még Carey 2012: 25–51.

14 Baum 2017: 59–60.

A külföldi tapasztalatok, netán a haladottabb eljárások technológiai leírásának gyakorlata, a megfelelő terminológia és a nyelvi szabatoság szükségessége a század második felében német nyelvterületen nyilvánvalóan elengedhetetlen eszköze volt a modernizáció, a tudásáramlás, sőt a tudományos ismeretek népszerűsítésének.¹⁵ Ezt a törekvést fejlesztette tovább Friedrich Christoph Nicolai (1733–1811) berlini szerkesztő, aki az 1781-ben a német fejedelemségekben, városokban, valamint Svájcban tett útiról kiadott tizenkét kötetes művének bevezetőjében fektetett le fontos szempontokat, beleértve a technikai előkészületek kritériumait, egy olyan komplex információs rendszer alkalmazását, mely a tapasztalatok feldolgozását és hasznosítását volt hivatott elősegíteni. A *Gemeinnützigkeit*, vagyis a hasznosíthatóság érdekében Nicolai leszögezte, hogy eleve meg kell határozni az útvonalat, a felkeresendő helyeket, az eltöltendő időt, listát kell összeállítani a felkeresendő személyekről, információkat kell gyűjteni a rendelkezésre álló kézikönyvekből, útleírásokból. Az út során útinaplót kell vezetni, a megfelelő szakkönyveket, időszaki kiadványokat be kell szerezni, s a jelentéseket három alapelv figyelembevételével kell elkészíteni: hasznosíthatóság, aktualitás, valóság.¹⁶

Az utazás során keletkezett jegyzetek, még ha azok az utazás célja, vagyis adott esetben a *peregrinatio oeconomica* szempontrendszeréhez igazodnak is, egyúttal a személyes, de magától értetődően továbbra is a tér és az idő relációjának függvényénél maradván a kulturális emlékezet forrásaiként is értelmezhetőek. A feljegyzések „eredetisége”, vagyis az adott helyszínen készített feljegyzések vagy rajzok, az utóbb megfogalmazott jelentések, illetve a napló elkészítése esetében külön szerepet játszhat az utólagos reflexió. Gericis átdolgozott s a hazai olvasóközönségnek szánt *Európa míveltebb tartományiban tett utazási jegyzések* című kéziratos naplója szolgált példát erre, melynek számos lábjegyzete az eredeti szituációt megőrkítő leírást „intertextuális” eszközökkel árnyalja. Egy brünni gyáripáros üzemében szerzett tapasztalatai kapcsán ugyanis így ír:

„*Úti társam korholt, hogy Offermanéknál nem vettem hasznát zsebbeli író szereimnek, mint Ferentz hegyén az obeliszek felírásai lemásoltakor, de el tsodálkozott midön tömött soraimban, rövid jegyzékeimben tellyesebb leírást talált, mint a maga naplójában. Ezt tsak azért jegyzem meg, mert az ilyen jegyezgetést pedanticusnak tartám, s igazán megmondva, átallottam is, de gyanúm is volt s a mint utóbb tapasztalásom is bebizonyította, hogy az olyan mindent feljegyző utast, kivált némely titkolódzó gyárosok, ferde szemmel néznek, s akarva a valótlant is feliratják. Emlékezem még egy mindig író angolról, kivel Genfben elhitették, hogy a Genfi tóban esztendőnként nagy héring halászat tartatik, a mit ő hiven feljegyzett. S meglehet, utóbb nyomtatásbanis nyilvánított több példátis hozhatnék fel tulajdon tapasztalásom köréből, melyből ki-*

15 Weber 1981: 189–217; Siebers 2002: 39; a „technological Grand Tour” angol példájaként értelmezi Arthur Young utazásait: Jones 2012: 1102.

16 Nicolai 1783–1796; Raabe 1991: 197–212.

*világlík, hogy az utasokat sokszor megjátsák [man hat sie zum Besten, oder man hängt ihren Bären an], azért vigyázóknak s nem vakon hívőknek kell lenniök. Ezzel azomban nem akarom azt állítani, hogy az utasnak nem kell naplót tartani. Sőt, inkább, mert akár melly hiv legyenis, az emlékeztető erő, tsak ugyan nem tarthat az meg mindent hiven örökre, kivált ha több egy nemü, vagy több féleis magára vonta egy napon át a vándor figyelmét. Én a mindennapi jegyzést szükségesnek tartom, ha helyes eredményekre akarunk számolni utazásunk következtében.*¹⁷

Ezen a ponton újabb lényeges elemként kell figyelembe venni az egyediség, a hitelesség és az eredetiség kérdését. Itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy személytelen módon technológiai folyamatokat regisztrálnak a georgikoni tanárok, adott esetben a hasznosíthatóság elsődlegességére tekintettel vetik papírra a látottakat, hanem egy-egy technológiai leírás megszületéséhez meghatározó feltétel a fogadó vagy közvetítő személy attitűdje, segítőkészsége is. Lényeges eszköz a közvetlen párbeszédre való utalás vagy egy-egy kérdésfeltevésre kapott reakció, annak visszaidézése pedig – szintén az eredetiség és hitelesség szempontjából – rendkívül komolyan esik latba. De ugyanilyen jelentőséggel bír egy-egy találkozás előzményének, a kapcsolati háló kialakulási folyamatának visszaidézése. Példaként említhetjük azt az esetet, amikor Gerics egy olyan, állatorvoslást tanuló angol fiatalemberrel találkozott a franciaországi Alfort állatorvosi intézetében, aki Prosper Ludwig von Arenberg (1785–1861) herceg jóvoltából folytatta tanulmányait, s akivel három évvel korábban még a göttingeni egyetemen ismerkedett meg. Jellemző módon átdolgozott naplójában erről már nem tett említést, hanem a Direciónak küldött 1824. január 6-i jelentésében számolt be.¹⁸

Az előbbieken az utazás karakterológiájának alapvető elméleti kérdéseit, illetve a két georgikoni tanár tapasztalatainak regisztrációja során keletkezett iratanyag vizsgálatával kapcsolatos szempontokat érintettük. Fontos leszögeznünk, hogy a korábbi időszakok utazási gyakorlatához képest egyértelmű szemléletbeli változást jelent a pusztá kuriozitás regisztrálásának és közvetítésének ártértékelése, mely régebben az utazások szempontjából eleve meghatározó motivációs elemként jöhetett számításba, vagyis mindez érzékelhető az ilyen jellegű tárgyak, jelenségek lejegyzésének elhagyásában, vagy éppen kritikával történő leírásában.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az útvonaltervek, a felkeresendő személyek, a meghatározott megfigyelési szempontok, továbbá a tapasztalatok rendszerezett és ütemezett regisztrációs kötelezettsége, az adaptáció, illetve az ismeretek közvetítésének személyes kapcsolati háló kialakításával történő elősegítése, s nem mellékesen a megfelelő szakirodalom, eszköz- és gépmodellek, mintadarabok, magvak, szaporítóanyagok beszerzésének előírása, beleértve a tanulmányút anyagi

17 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 11v–12. Utalás az Offermann család vállalkozásaira, közelebbről Karl Offerman (1792–1869) gyáriparosra.

18 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 311–314v.

háttérének biztosítását és technikai előkészítését, mindez együttesen arra vall, hogy gróf Festetics László rendkívül koncepciózus módon, a szakszerűség és hasznosíthatóság szempontjait figyelembe véve bocsátotta útjára a két georgikoni tanárt.

Kapcsolati háló és értékesítési gyakorlat

Az instrukcióban megszabott útvonal szerint az első fontos stáció Brünn volt. Geric naplójának későbbi átdolgozásában így emlékezett erről:

„Brünnben először is André urat, az »Oeconomische Neuigkeiten und Verhandlungen« tizimű folyó irat szerkesztőjét kerestük fel. Az érdemes öreg szivesen fogadott bennünket, s megmutatván ásvány és gyapju mustra gyűjteményét, tanúságos gazdasági beszélgetés után ajánlásokat adott a helybeli nevezetességek megtekinthetése végett, s hasonlókat további utamra is ígért.”¹⁹

Christian Karl André (1763–1831) szerkesztő, szakíró ajánlásának köszönhetően a helyi textilipari, posztógyártási gyakorlattal is megismerkedhetett, s itt látta először, illetve írta le a gyapjú előkészítését és feldolgozását, a mosástól a szárításon, válogatáson, festésen, szövésen, kallózáson át a forró vastáblák közti nyomtatásig. A gyártáshoz szükséges energia, az alkalmazott technológia, továbbá a munkaerő felhasználása tekintetében Geric alapvető megfigyeléseket tett, miszerint a *„[...] különböző munkások nagyobb részént mesterséges műszerek által pótolhatják ki, s ezen módon a portéka készítésben rövidebb költséggel is kívánt tételhoz érnek. A mester [mesterséges – K. Gy.] művek közt fő helyet foglal el a gőz műszer [...], mely nyoltz ló erejéhez van mérsékelve, s ugyan annyival pótolhatik ki, ha a szerszám történetből igazított, s ugyan azért meg állítást kívánna”*.²⁰

A gyártási, technológiai tapasztalatok megszerzése Karl Offerman gyárában azért is volt lényeges, mivel az itt kapott ajánlólevelek révén nyerhetett bebocsátást a Schoeller fivérek Rajna menti üzemeibe, így további technológiai tapasztalatokat szerezhetett, illetve ugyanezen cégek potenciális felvásárlói lehettek a Festetics-birtokok gyapjának. A gyapjú iránti kereslet jelentőségére tekintettel az instrukcióban megfogalmazottak szerint, közelebről a Directio számára küldött összefoglaló jelentésben Geric külön hangsúlyozta, hogy Lichnowsky herceg sziléziai birtokain a *„gazdaságnak azon részére különösen lévén gondom, mely a baromtartást, tenyésztést és orvoslást tárgyalja”*. A herceg birtokain a domináns ágazat a juhtenyésztés volt, s fontos sajátosságként jegyezte fel, hogy a spanyol merinó kosokat, illetve a korábban kiválasztott, minőségi pedigrével rendelkező nőtényeket az év teljes időszakában együtt tartották. Ennek eredményeként *„az idegen akármely idő szakasz-*

19 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 8v. A morvaországi folyóirat jelentőségéhez, gróf Festetics Imre szakírói munkásságához lásd Szabó T. 2010: 237–271; Szabó T. 2016: 175–188.

20 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 210r–v.

ban jön ide látogatni, mindenkor – több vagy kevesebb – apró bárányokra talál”, s a szaporulat ütemét tekintve nem egyedi esetként regisztrálhatta, hogy három elkülönített anyajuh mellett hat bárányt is látott. Mivel két év alatt háromszor ellettek, a „közönséges rendnek ellenére mindenike hatot”, ez nem kevesebb, mint tizennyolc darabos szaporulatot jelentett. Geric természetesen a tartás módjáról, az etetés rendszerességéről, a téli takarmány összetételéről (szalma, borsószalma, „aprított kolompér”, zab), továbbá a tavasztól ősziig tartó legeltetésről is beszámolt, mely nagyjából megegyezett a georgikoni tangazdaságban is alkalmazott gyakorlattal.²¹

Lichnowsky herceg törzsállományának kialakulása részben gróf Christian August von Haugwitz (1752–1832), az ekkor már Itáliában élő porosz diplomata nevéhez fűződött, aki évekkorábban spanyol merinó juhok vásárlására indított előjegyzést, azonban a beérkező szállítmány olyan leromlott állapotban volt, hogy az előfizetők közül senki sem vette át az állatokat. A herceg végül negyven anyát és két kost megvásárolt, kigyógyíttatta őket, s azután ebből a nyájból „nem csak a Sziléziai s Morvák, Tsehek, hanem sok Magyar gazdák is szerettek törzsök nyáját”.²² Geric első szembesülése a magyar áruk iránti kereslet csekély voltával szintén a sziléziai porosz területhez kapcsolódik, hiszen itt tapasztalta azt, hogy „Borussiának nints kö sava, hanem azt mind Angliából hozatják. Minden gazda megmondja előre, hogy mennyi sóra van szüksége esztendő által; s a kormány a szerént rendelkezik. Hát miért nem hozatnak kö sót a közel Krakkóból, Lengyel vagy Magyar Országból? Miért inkább olyann távolról? Kérdém. A felelet az volt, hogy ez a közelebbi só drágább, minden fontja egy krajtzárral, s szét hordása tengelyenn, s annál fogva költségesebben történne meg”.

Ugyanígy tapasztalhatta, hogy a porosz fennhatóság alatt lévő Sziléziában, vagyis „ezenn a vidékennis kevés a Magyar bor, legközönségesebb s legoltsóbb a Bordeauxi, mellynek vizen való szállittása olyan távolságra sem esik annyiba, mint itt közelletenn a Magyar bor tengelyenn való szállittása”.²³

A minőségi juhtenyésztés szempontjait figyelembe vevő instrukció előírásainak megfelelően érthető módon megkülönböztetett figyelmet szentelt a poroszországi állami kezdeményezéseknek, ezért a fiatal Karl Friedrich Richthofen (1787–1841) báró birtokáról kirándulva a mezőgazdasági szakíró s a Möglinben szakképző intézetet irányító Albrecht Thaer (1752–1828) fia, Georg Thaer (1789–1857) által vezetett porosz királyi törzsjuhászatot kereste fel Pantenben. A Directciónak küldött összefoglaló jelentésében részletesen felsorolta és jellemezte az itt tenyésztett franciaországi eredetű fajtákat, kiemelve, hogy a Rambouillet, Malmaison mellett a Moncey-ből származó fajta „leg betsessebbnek tartatik gyapja miatt, a melly

21 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 212v.

22 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 30v. A „magyar gazdák” közül Festetics Imre szakirodalmi tevékenysége révén is kiemelkedett, lásd például a tenyésztési elvek tekintetében: Festetics 1819: 169–172; Festetics Imre gazdálkodási gyakorlatához: Kaposi 2016: 67–83.

23 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 21v.

nem hullámszott, vagy tekervényes, hanem egyenes s igen finom”. Mindezekon túlmenően itt tapasztalta először, s természetesen nem mulasztotta el feljegyezni, hogy tűzvédelmi szempontból a juhakol „igen alkalmatossan van épülve, mind a két oldalon több ajtók hagyattak”. A gyapjúfajták mintáinak szakszerű bemutatása érdekében, illetve tárolása szempontjából fontosnak tartotta megjegyezni, mivel itt szembesült először ezzel a gyakorlattal, hogy „a gyapju mustrák tartója, midőn öszve téve van, könnyvnek látszik; de ha felnyittatik, hosszszat lehet húzni, mint egy vég posztót”. Hasonló keszthelyi gyakorlatról egyébként pontosan ebből az időszakból van adatunk Festetics László birtokigazgatási instrukciója alapján, mint ahogyan az is önmagáért beszél, hogy utóbb a Gerics által megküldött gyapjúmintákat a georgikoni szakoktatás részeként is felhasználták. Figyelemre méltó még, hogy bár átdolgozott naplójában később nem említette, de a Direciónak küldött összefoglaló jelentésében felidézte a tenyésztési alapelvek kapcsán ugyanezen alkalommal folytatott beszélgetését Albrecht Block (1774–1847) mezőgazdással, aki szerint „a nemesítésben az Atyafiságot kerülni kell; az atyafiság gyengíti a generatiót. Tekéntsük csak az embert”.²⁴

Breslaut követően Gerics Drezdába látogatott, amely egyesületi élete, illetve a Johann Christian Ribbe (1755–1828) állatorvossal és egyetemi tanárral remélt találkozása okán valóban kikerülhetetlen volt számára. Ugyanilyen súllyal esett latba azonban az „electoral” fajtával (utalással az egykori választófejedelemségre), vagyis a korban első osztályúnak tartott szászországi gyapjúval kapcsolatos ismereteinek bővítése, ami nemcsak az állattartás, tenyésztés, takarmányozás, állategészségügy vonatkozásában volt elengedhetetlen, hanem a szezonális gyakorlat, így a gyapjú tisztítása, a nyírás, továbbá az értékesítési szempontok miatt is. Igen fontos tapasztalat volt számára, hogy a magyarországi felfogással ellentétben a szászországi tenyésztők nem egységesen május második felében végzik el a nyírást, hanem az időjárástól függően, vagyis amint ez Gerics látogatása idején is történt, már május elején megtörténhet az úsztatás, és rögtön a nyírás.²⁵

A stolpei szász királyi juhászatnál már csak nyírt állományt talált, ezért LXIII. Henrik (1786–1841), Reuss zu Köstritz hercegének kliphauseni birtokára sietett Friederike von Reden (1774–1854) grófné ajánlásával. Útközben legnagyobb meglepetésére egy kiszolgált katonatiszt nyáját látta legelni, mely azért volt meglepő számára, mivel „Saxoniában is látni olyan durva gyapju birkákat, millyen[t] most már nálunk a parasztonális alig látni”. A tulajdonossal szóba elegyedve elégtétellel vette tudomásul, hogy a művelt Szászországban is találkozott meglehetősen tudatlan gazdálkodóval, s mint naplójában feljegyezte, „ezzel némileg könnyebbült keblelem, midőn hazám ellen támasztott vádokra vissza gondoltam”.²⁶ A kliphauseni

24 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 21v; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útról 1820–1825. fol. 223v–224; P 274. Festetics Lt Józsefkormányzói Rendeletek 25. kötet No. 318 pagina 369.

25 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 83v.

26 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 95.

tapasztalatokról szólva Gerics a Directionnak készített átfogó jelentésében csak néhány sorban írta le az úsztatás menetét, viszont átdolgozott naplójában – nyilvánvalóan leendő magyar olvasóközönségére tekintettel – részletes leírást adott az eljárásról. Ennek lényege abban állt, hogy egy patak duzzasztott vizében meghatározott számú mosó személy a juhokat vízbe merítette, illetve egymásnak kézről kézre adták őket.²⁷ Ugyanakkor nem mellékes, hogy Gerics a munka ellentételezéséről is tájékozódhatott. A nap végén ugyanis a herceg kilovagolt a helyszínre, s a munkában részt vevők fizetését nem készpénzben rendezte, hanem „*rétet rendelvén nekik bevett szokás szerint ideigleni legelőül*”. Ezt követően lovát kantáron vezetve magyar vendégét karonfogta, s gyalogosan bekísérte a kastélyba.²⁸

Gerics a szászországi gyapjú felvásárlása és forgalmazása szempontjából kulcsfontosságú személyekkel ismerkedett meg Lipcsében, Franz Joseph Grassi (1775–1847) kereskedővel és bankárral, továbbá Maximilian Speck (1776–1856), Heinrich Wilhelm Campe (1771–1862) és Köhler (?–?) kereskedőkkel. Érdeemes hosszabban idézni itt szerzett tapasztalatainak naplójában megörökített részét, mivel gondolatmenete magától értetődően a magyarországi export helyzetére is rávilágít.

„*Több órákat tölték ezen urak válogató és tisztító intézetében. – Wollklopferey und Sortiranstalt. Haszontalan törekedés volna az itt tapasztaltakat leírni akarni, mert 1.) a gyapjuról azóta össze gyűlt észre vételek tudományos rendszerbe szedettek, úgy hogy az már egy nagy kiterjedésű tudománnyá alakult, kivált mióta az öreg Thaer elnöksége alatt éppen itt Liptsében tartatott ama híres Wollconvent, s gróf Perrault de Jotempsnak²⁹ a Merinókról irt munkája megjelent, s tsak Német Országban egy esztendőben, három fordítása adatott. 2.) Mivel a gyapju kezelése, vagyis inkább kellethetesen való kezelhetése a gyapju isméretét felteszi előre, s az csupa praktikai fogásokból állván, arról voltaképpenn való leírást nem is adhatni, tsak a következendőket jegyzem meg tehát: 1.) Noha a szász gyapju legbecsessebb áttallyában, mégis ezen betset tsak az öreg számban levő birkák gyapjáról kell érteni. Mivel a bárányok mindjárt annyok után nyiretnek meg, a gyapjok igen rövid, s mosatlan jön a kereskedő kezére. Nem usztatják meg a szászok bárányaikat, tsupánn kéméllés tekéntetéből, mert májusban történvén többnyire az usztatás, az ilyenkor kivált hertelen változó idő miatt tetemes kárt vallanának a birkás gazdák. 2.) Egész Saxoniában tsak az egy Rochsburgi nyáj istállóztatik, s ennek hosszu ernyedt gyapja éppen nem betsültetik, s éppen ezért a liptsei kereskedők nem is veszik meg. 3.) Édes honnyom gyapjus gazdáii közül, név szerént*

27 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 96v–97; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 227v.

28 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 96v–97; MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 227v.

29 A hivatkozott munka Albrecht Thaer fordításában és átdolgozásában jelent meg Alexandre Gaspard de Feuillasse, Perrault de Jotemps vikomtjának tollából *Ueber Wolle und Schaafzucht* címmel Berlinben 1825-ben. Perrault de Jotemps 1825.

több isméretes ugyan, nevezet szerint Gróf Hunyady,³⁰ Gróf Eszterházy,³¹ Gróf Festetics,³² s a helyek közül Ács különösen. Azomban a gyapju ha egyszer öszve válogatva van, nem megy se a tenyésző se annak honnya nevéen kereskedésbe is, hanem a java szász gyapjunak kereszteltetik többnyire, a többi silésiainak, vagy austriainak”.³³

Gerics nem mondja ki, de szavaiban ott rejlik a felismerés, hogy a nyerstermékek forgalmazása során a Magyarországról kikerülő termékek a konkurensnek alárendelten óhatatlanul elvesztik eredetmegjelölésüket, s így maga az előállító nemcsak presztízsét, hanem piaci helyzetét tekintve is hátrányba kerül. Ezt erősítették meg utóbb Angliában szerzett tapasztalatai, hiszen a szászországi gyapjú legjelentősebb felhasználói a nyugat-angliai gyáriparosok voltak, s naplójában felidézte egy gloucestershire-i gyáriparossal folytatott beszélgetését, aki kijelentette, hogy ő csak szász gyapjút használ alapanyagként. A georgikoni tanár felvetésére, hogy „*tán van aközött magyar gyapju is, s mégtalán a mienk is, minthogy nálunk is számos, s csupán electoralis birkák vannak*”, mivel saját tapasztalata szerint a szász kereskedők összevegyítik a magyar gyapjúval, a gyártulajdonos úgy regált, hogy „*hitván gyáros az, a ki anyagát nem isméri*”. Gerics kiábrándultan állapíthatta meg, a szigetországban sokan elhiszik, hogy a „*szász gyapju név alatt*” eladott áru valóban szászországi eredetű.³⁴

Anhalti tapasztalatai a juhtartás vonatkozásában elválaszthatatlannak tűnnek a régió természeti adottságai és a gyakori betegségek közötti reláció felismerésétől. Nienburgban ugyanis a *Blutschlagnak*³⁵ nevezett betegség miatt nagy elhullási arányt regisztrált, s mint a Directio számára készített összefoglaló jelentésében feljegyezte, „*az egész Anhalt egy lapályos föld, mindenhol a Saale és Elba közt, a rétek igen kövérek, s gyakorta mind a két víz kiáradása által szenvednek, ez egy ok lehet a betegségre, annyivalis inkább, mivel sehol annyit nem szenvednek a birkák mint itt, a blutschlagban, kivált a vízhez közelebb levő helyeken. A réten semmi ártalmas nyövevént se találtam*”.

Wedlitzben a *Traberkrankheit*, vagyis egy ízületi bénulásos betegség³⁶ diagnosztikai jellemzőit összegezte egy helyi bérlő nagyszámú boncoláson alapuló feljegyzéseire és elbeszélésére építve, felsorolva az ízületi váladék elszíneződését, megemlítve, hogy az állatok „*izeiket dörgölik, harapdállyák*”, valamint az állatok „*ha egy kevésse a földről felemeltetnek, nem képesek magukat megtartani*”.³⁷

Egyértelműen úgy tűnik, hogy a két georgikoni tanár Berlinben történt találkozásáig Gerics az instrukcióban foglaltak szerint a sziléziai, szászországi, anhalti

30 Góf Hunyady József (1773–1822), ürményi juhászata országos hírnű volt.

31 Gróf Eszterházy Károly (1756–1828), Ács földbirtokosa.

32 Gróf Festetics Imre (1762–1847), a Georgikon alapítójának öccse, kőszegatyai birtokán országos hírnű juhászata volt.

33 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 135v–136.

34 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 137v.

35 *Apoplexia sanguinis*, vagyis egyfajta agyvérzéses betegség.

36 *Paraplegia enzootica*, magyar elnevezése „surlókór”.

37 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 236r–v.

állattartás és állatgyógyászat kapcsán – különös tekintettel a juhtartásra – kellő részletességgel rögzítette tapasztalatait. Ugyanilyen lényeges szempont a jelentős kereskedelmi központok értékesítési gyakorlata, a porosz állami regulatív beavatkozás, továbbá az infrastrukturális multiplikátorok, például közlekedés, áruszállítás jellemzőinek számbavétele, melyek együttesen általános, illetve magyar nemzetgazdasági szempontból sem elhanyagolható következtetések levonására készítették.

Az instrukcióban meghatározott piackutató tevékenység szempontjából döntő jelentőségű volt Gerics esetében a Rajna menti városok textilipari üzemének felkeresése, a vállalkozókkal való megismerkedés és közvetlen tárgyalás. Düreni tapasztalatait szintén részletesen ismertette, mivel még Brünnben szerzett ajánlólevelével Heinrich Leopold Schoeller (1792–1884) és Philipp Wilhelm Schoeller (1797–1877) üzemébe is ellátogatott. Megfigyelése szerint a helyi textilipar magyar gyapjút dolgoz fel, de „*morvai név alatt*”, miközben a durvább minőséget „*magyar mocsokként*” (*Ungarisch trekk*) tartják számon. A felvásárlást illetően pedig igen sokatmondó Gerics megjegyzése, miszerint „*Leopold Schöller azt állítja, hogy a Bétsi és Pesti vásáron leg jobb a gazdának árulni, ahol sortirozatlan gyapju árulatik, Frankfurtba vagy más hová terhehis volna vinni a gazdának, s tetemes kár nélkül lehetetlenis*”.³⁸ Megbízójának küldött levelében sajnálatosnak találja azt is, hogy egyes „*bécsi zsidó kereskedők a fabrikánsokat a magyar gyapjú iránt előítéletekkel megtöltötték*”, s emiatt a magyarországi termelőtől történő közvetlen beszállítói szerződés megkötésétől vonakodnak. Ugyanakkor a magyar gyapjú piacképessége szempontjából döntőnek tartja a megfelelő mosás alkalmazását, hiszen „*ha a zsír nagyon kimosott, a gyapjú nem tartható, s ha esztendő alatt el nem adathatnék, veszendő*”. Ugyanígy vigyázni kell arra is, hogyha „*igen zsiros a gyapjú, akkor a fontba több esik ugyan, de amellyet az alkuban reá tud a vásárló*”, sőt a „*nagyon zsiros gyapjú is veszendő hosszabb időre, kivált ha a mosás után nem egészen száradott ki a gyapjú*”.³⁹

Németalföld határát átlépve 1821. január 1-jén Festetics Lászlóhoz intézett újabb levelében részletesen beszámolt a magyar gyapjú értékesítésével kapcsolatban szerzett brüsszeli tapasztalatairól is. Sajnálattal szembesült azzal, hogy a Rajna menti gyárosokhoz hasonlóan itt is rossz véleménnyel voltak a magyarországi eredetű áruról, s ezért már nem a nyereszkesedő bécsi kereskedőket okolta, hanem hangsúlyozta, arra is ügyelni kell, hogy a „*döglött vagy beteges individuumoktól való bundákat*” ne keverjék össze a rendes gyapjával. Meglátása szerint a megfelelő minőség, vagyis hogy „*csak egyszer ismeretes legyen a jó portéka*”, hosszabb távon inkább hasznot hoz. Bizonyos befektetések pedig, legyen szó a már elhatározott uradalmi gyapjúmosók tömeges alkalmazásáról vagy a megfelelő takarmányozásról, szelekcióról, szintén a minőségi áru előállítását szolgálja. S ezen a ponton már visszautalt a keszthelyi fejlesztésekre, „*hogy azon birkausztatók, melyeket Kegyelmes Uram még*

38 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 258v.

39 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 408v.

otthonlétemben felállíttatni szándékozott”, kellő garanciát jelenthetnek arra, nehogy a „felzavart vízből földes részek üllepedjenek a gyapjúsálak közé”, illetve az előbbi kritériumok figyelembevétele révén az „innét származható károknak [sic] mindenkör kikerülhetünk”⁴⁰

Érthető módon a hazai gyapjú értékesítése szempontjából a távolabbi célországban, vagyis Angliában is fontos megfigyeléseket rögzített Geric. Jóllehet 1821 augusztusában érkezett a szigetországba, mégis csupán a megbízójának írt tizennegyedik angliai jelentésében, vagyis 1822 márciusában kelt levelében foglalkozott kimerítően ezzel a problémával.⁴¹ Alapvető indokként azt hozta fel, hogy azért nem értekezett hosszabban e tárgyban – nem mintha útjának „egyik fő tzélját” szeme elől tévesztette volna –, „mert érezvén a kereskedés dolgában ügyetlenségemet”, a nyugat-angliai gyárakban szerzett tapasztalatokat is hasznosítani szeretne volna.

Hivatkozott jelentésében Geric először is az árumegjelölés problémáját kívánta tisztázni, hiszen az elnevezés egyúttal az adott európai országra is utalt, vagyis Angliában úgy tartották számon, hogy spanyol, német és francia gyapjú került be a kontinensről. Ezt további földrajzi elnevezésekkel illethették, így Spanyolország esetében leoni, segoviai, soriai, sevillai, sőt portugáliai gyapjút emlegettek. A német területről származó gyapjút elsősorban *Saxon electoralként*, vagyis szász választófejedelemségiként tartották számon, de alcsoportként megkülönböztettek még osztrák, cseh, morva, sőt magyar gyapjút is. A francia gyapjút viszont nem eredet, hanem a tisztaság állapota szerint kategorizálták, vagyis *French washed-ra* és *French in grease-re*, azaz mosottra, illetve mosatlanra osztották. Az eredet szerinti megjelölés alapján a szász választói gyapjút becsülték a legtöbbre, s a vásárokon ezen belül első, másod-, valamint harmadosztályú árut különböztettek meg. Megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a gyapjú, ha bundában volt válogatva, angol megnevezés szerint „*in fleece*”, értékesebbnek számított, mint ha fűrtökben, vagyis „*in locks*” terítették az árut. Ezt Geric azért is méltányosnak tekintette, mivel az előbbi esetben a gyapjú finomsága, egyenletessége sokkal inkább garantált volt, mint ha több helyről válogatták volna össze.⁴² Ugyanebben a beszámolójában komplett árlistát is közölt, s eszerint a legdrágább szász választói gyapjút minimum 7 shilling 6 pennyre, maximálisan 9 shilling 3 pennyre tartották fontonként (0,453 kg). Az osztrák, cseh, morva, sziléziai és magyar első osztályú gyapjú árfolyama minimálisan 4 shilling 9 penny volt, a másodosztályúé 2 shilling 6 penny, a harmadosztályúé pedig 2 shilling. Az első osztályú áruért maximálisan 7 shillinget adtak, a többi esetben a maximális ár 4 és 3 shilling 6 penny körüli értéket mutatott. Fontos megemlítenünk, hogy valamennyi spanyol gyapjújajtán belül a segoviai számított a legértékesebbnek, melynek ára fontonként 3 shilling 6 penny és 4 shil-

40 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útvjáról 1820–1825. fol. 410v.

41 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útvjáról 1820–1825. fol. 451–454v.

42 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útvjáról 1820–1825. fol. 453.

ling 6 penny között mozgott. A mosott francia gyapjú ára minimálisan 2 shilling, maximálisan 5 shilling 6 penny volt.⁴³

Gerics kitért a magyar „producensek” helyzetére is, külön kiemelve, hogy a magyar termelők közt érthető módon Esterházy Pál herceg, az Osztrák Császárság követének neve és áruja ismeretes, de mint megjegyezte, *„az angol kereskedőkkel való nexusából nem nagy ditsősége van, vagy haszna, minthogy ezen egyenes nexusa procurálásával [megszerzésével – K. Gy.] milliókat vesztett, s ez nem az én mondatom, hanem az angoloké”*. Gróf Festetics László nevét egyébként Henry Oswald Weatherley (1770–1843) kereskedő tette ismertté, de ennek különösebb hatása aligha volt várható, mivel a *„bécsi Zwischenhändlereknek [közvetítő kereskedők – K. Gy.] kivált érdekese az kívánja, hogy arról ne szóljanak, hanemha középserű, azt az ország nevééről neveznék, ha pedig finom s jeles, azt saxonainak bérnáják”*. Gerics tapasztalata szerint egyébként az angol felvevőpiac azért is komoly lehetőséget jelentett, mivel a gyapjú fontjára kivetett vám ekkor mindössze 6 penny, vagyis folyó árfolyamon számolva 14 krajcár volt, bár ez a vámszabás folyamatosan emelkedhetett, s emiatt *„csak finom gyapjat szállítanak Angliába, s Kaida sortet [durva, kevert szálú – K. Gy.] éppen nem”*. Ugyanakkor a magyar gyapjú szigetországi forgalmazása érdekében, vagyis *„ha a mi környékünkéről azt haszonnal akarjuk szállítani”*, Gerics több javaslatot is tett megbízójának. Alapvetőnek tartotta, hogy a gyapjút *„mosva és montírozva”*, vagyis bálába kötözve kell Angliába szállítani. A mosást a nyírás előtt kell elvégezni, a szászországi gyakorlatnak megfelelően, miközben a franciák a kisebb nyereséggel is megelégszenek, hogysen a *„juhaikat a gyapjúmosás által kitegyék, kivált az olyan helyeken, ha a helybeli klíma gyakran, s hertelen változó”*. Ugyanilyen lényeges szempont a válogatás, főként a különböző fajtákból álló juhnyájak esetében, viszont a távoli felvevőpiac igényeit minden tekintetben szinte lehetetlen kielégíteni. A kiemelkedő minőségű szászországi gyapjú egyébként Antwerpenen és Hamburgon át érkezett a szigetországba, s a főbb kirekesztőhelyek London, Liverpool és Bristol kikötői voltak. Az Osztrák Császárságból, így a Magyarországról származó gyapjú közvetítését illetően Gerics a bécsi kereskedők kiterjedt kapcsolatrendszerére is utalt, mondván, *„nagy nexusban vannak mindenhol”*, s a forgalmazás három bécsi zsidó nagykereskedő, Ignaz von Liebenberg (1772–1844), Bernhard Heinrich Lackenbacher (1796–1858) és Heinrich Samuel Kaan (1776–1844) megbízottjain keresztül történt. Utóbbi fia, Louis Kaan (1797–1866) ez idő tájt vásárolt magának házat Londonban.⁴⁴

Néhány hónappal később, 1822. július 17-én Bathból küldött jelentésében a régió gyáriparosaival folytatott tárgyalásait összegezte, illetve megfogalmazta újabb javaslatait instrukciója *„értelméhez képest”*. A bevezető részben Gerics ismét leszö-

43 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 453v.

44 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 453–454.

gezte, hogy a beutazott terület „nem annyira mezei gazdaságára mint a posztó fabrikákra nézve különösen emlékezetes”, s hogy természetesen nem mulasztott el semmit megbízója „gyapja hírlelésére s betsére nézve”. Alapvető dilemma volt azonban, hogy bár „vevőről kétség se lehet”, mégis kérdéses, hogy megéri-e „az uradalomnak az angol fabrikánsokkal direkte nexusban lenni”. Jóllehet mindegyik „megvan győződve, hogy a gyapjút az első kézből mindég illendőbb áron veheti meg”, azonban a differenciált igények kielégítését, „ha szinte kevesebb nyereséggel is”, a közvetítő kereskedőtől reméli a vásárló, vagyis maga a textiliparos vállalkozó. Ezt az üzleti gyakorlatot erősítette, hogy a „gyapjúkereskedők kiküldöttjei [muster riders] számtalanok itten, akik egész esztendőn által csak mustrájokat hordozzák körül”, s a kívánt gyapjúnemet „a mindenféle elágazó kanálisokon”, vagy ha kell, akkor tengelyen szállítva „haladék nélkül megküldik”. A kereskedők egyébként is kiterjedt hálózatot működtetnek, ezért Richard Wilson (1759–1834) londoni ügyvéd tanácsára hivatkozva Geric úgylátta, hogy „ha gyapjúnkkal gyümölcsösen akarunk Angliában bánni, Londonban depót s ágenst különösen kell tartanunk, vagy pedig commissióba adunk más gyapjúkereskedőnek, hogy a portéka eladására olyan idő választasson, midőn a gyapjúnak fenn van az ára”. Ettől függetlenül igen kockázatosnak tartotta mindkét megoldást, mivel a nyereséget felemészthetnék a járulékos költségek (raktározás, szállítás, ügynök), illetve a bizományba átvett áruval kereskedő személy felett nem lehetne ellenőrzést gyakorolni, s „magát nem felejtene el, ha szinte az a gyapjas gazda megrövidülésével történne is meg”. Fontos megemlítenünk azt is, hogy ugyanezen jelentésében az Újvilág felé irányuló gyapjúkivitel érdekében tett kezdeményezéseire is utalt, bár sajnálattal írta, hogy „jóra való addressokat Amerikára”, noha váltig iparkodott, nem sikerült szereznie.⁴⁵

Az angliai gyapjúértékesítés, illetve a különböző európai országokból származó gyapjú klasszifikációja kapcsán – mint láthattuk – Geric részletesen beszámolt megbízójának és a Direccionnak, így egyebek mellett a franciaországi eredetű áru forgalmazásával kapcsolatos tapasztalatairól, a „mosott” áru kelendőségéről. A La Manche-on történt átkelését követően a franciaországi gyakorlat ismertetésekor viszont terminológiai s a magyar nyelv szerinti értelmezési, megfeleltetési problémára is utalt, mondván, hogy „a gyapju a posztó gyárosok által fel használható legyen, a gyapjunak a tisztításon [triage], mosáson [lavage] át kell menni”, a tisztítástól elválaszthatatlan az „ugy nevezett sortirozás is”, s mindezen „rendbeli munkálatot a Francziák beneficiágenak nevezik”. Ez utóbbi kapcsán úgy fogalmaz, hogy az „utolsó tén haszon vehetővé, gyárthatóvá, vagy a gyártásra alkalmatossá, képessé tevés felel meg”, minthogy „mi magyarok nélkülözzük még” a megfelelő elnevezést. Lényeges szempont volt ugyanis, hogy például Szászországhoz képest itt a gazdák „nem mosott, hanem szennyben nyirt gyapjút szoktak áruba bocsájtani”. Ez azután magával hozta, hogy „kellott támadnia a kereskedők egy nemének, melly a gazda vagyis a te-

45 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi újtjáról 1820–1825. fol. 460r–v.

nyésztő, meg a gyáros közt közbe járjon, a tenyésztőtől vett nyers anyagot a gyártó kezére elkészítse”, s a franciák ezeket „beneficeuröknek nevezik”. Természetesen ez a rendszer „mind a tenyésztőnek, mind a gyártónakis tetemes kárára van”, s bár történtek kezdeményezések a gyártók és a gyapjútermelők közti koordinációra, komoly eredmény nem születhetett, mert „magányos vállalkozók csak magok érdekéig terjeszkedhettek”. A kormányzat a probléma orvoslása érdekében 1816-ban közraktár létesítéséről hozott határozatot, aminek következtében „szüntelen tartó gyapjувásár” jött létre, amit azután elősegített az az intézkedés, hogy az elhelyezett gyapjút immáron központilag válogatták és mosták. A „beneficiage felállítással hatalom adatott egyszerűs mind a Directeurnak a gyapju eladhatásra”, de amennyiben a termelőnek akadt vevője, elvben maga is eladhatta az árut, viszont ez nem túl gyakran fordult elő.⁴⁶

A franciaországi gyapjuforgalmazás legfőbb jellemzőinek bemutatása Gerics naplója alapján egyértelműen megvilágítja, hogy a georgikoni tanár vidéki útjainak tapasztalata alapján, így például a Sedanban felkeresett gyáriparos vállalkozókkal folytatott tárgyalásokat követően, miért látta lehetetlennek a magyarországi gyapjú értékesítését. A megbízójának 1823. november 15-én írt részletes jelentésében ugyanis kifejtette, hogy „a fabrikánsok, kik magok nem sortiroztatnak, azok a honni gyapjuhoz illendőbb áron jutnak, mint a külföldihez”, s az előbbiekre tekintettel „minéműségére nézve fellyebb betsülik minden egyéb külföldi gyapjunál”, kivéve természetesen a szász gyapjút. Ráadásul a legnagyobb kereskedők felhagytak a külföldi gyapjú forgalmazásával, s a regionális beszállításra építve „a gazdagabb s nagyobb fabricánsok magok mosót tartanak s sortiroznak”. Mindezekon túlmenően általános kereskedelempolitikai megfigyelése szerint az angliai vámszabáshoz képest „az ezen a részen levő douane system [vámrendszer – K. Gy.] az idegen gyapjakat Frantzia országból inkább ki szorítja”, s következtetése szerint „ugy látzik, hogy a Frantziák azon igyekeznek, hogy országok a külföldtől független legyen az agriculturái productumra nézve”.⁴⁷

Nem mellékes ugyanakkor, hogy a magyarországi áruk külföldi értékesítésével kapcsolatos fogadókészség tekintetében Lehrmann is fontos tapasztalatokról számolt be. Ajánlólevelei révén Frankfurt am Main legjelentősebb bankárai fogadták, s a Manskopf Sarasin család egyik tagja saját pincéjébe is levitte. A georgikoni tanár jelentése szerint 1811-es, 1815-ös, 1818-as, valamint 1819-es évjáratokat kóstoltak végig, s a rajnai borok közül házigazdája a Rüdeshheim környékieket tartotta a legjobbknak, engedményt téve a szomszédos Johannisbergből származó egy-egy évjáratnak. Lehrmann felvetésére, miszerint a német városokban magyar borokat is forgalmazhatnának a kereskedők, azt a választ kapta, hogy a magyarországi borok túlságosan „kövérek”, s illat, szín, fűszeresség tekintetében meg sem közelítik a Rajna mentieket, bár eltarthatóság szempontjából felülmúlják a francia borokat.

46 OSZK Kt Quart. Hung. 3727/7 fol. 168–172.

47 MNL OL P 274. Festetics Lt 3. Jelentések d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról 1820–1825. fol. 475v–476v.

A georgikoni tanár természetesen nem állta meg, hogy jelentésében szóvá ne tegye a nyilvánvaló elfogultságot.⁴⁸

Jegyezzük meg azonban, hogy Lehrmann naplója és jelentései inkább deskriptív jelleget mutatnak, ami azért is feltűnő, mert bár az adott periódusban Gericshez hasonló útvonalat követett, feljegyzései, jelentései egyáltalán nem foghatók a Gerics nevéhez fűződő iratanyag helyenként analitikus jellegéhez. Túl azon, hogy Gerics képzettsége és műveltsége nyilvánvalóan meghaladta az ő szintjét, e különbség azzal is magyarázható, hogy Lehrmann alapvetően a kor elitjének státuszát is tükröző reprezentatív kertekről, illetve parkokról készített feljegyzéseket. Tegyük hozzá azonban azt is, hogy kellő figyelmet fordított a bevételgeneráló képesség szempontjából fontos borászati és szőlőművelési gyakorlatok tanulmányozására, vagyis e két terület sajátosságaihoz igazodó, az instrukcióban megadott regisztrációs modellt alkalmazott.

*

A Georgikon fenntartójának döntése egyértelműen azt bizonyítja, hogy a tanárok szaktudásának gyarapítását, az intézményes kapcsolati háló bővítését, illetve a megszabott instrukció szerint a Festetics-uradalmakban előállított agrártermékek lehetséges jövőbeni értékesítési lehetőségének feltérképezését hosszabb távon megtérülő befektetésnek tekintette. Az előbbieken részletesebben vizsgált források összegzéseként és lezárásaként mindenképpen megállapíthatjuk, hogy míg Lehrmann József megbízatása valóban egy behatárolt tudomány- és természeti ágazat területét foglalta magában, addig Gerics Pál jóval összetettebb és differenciáltabb megfigyelési kötelezettséggel bírt. Utóbbi az állatgyógyászat, továbbá a juh-, szarvasmarha-, ló- és sertésenyésztés/tartás gyakorlatának regisztrálásán túlmenően feladatul kapta a szántóföldi művelési rendszerek leírását, ráadásul a különböző agrártermékek feldolgozásával kapcsolatos technológiai megfigyeléseket, a termékek forgalmazásához, értékesítéséhez fűződő kereskedői gyakorlatot is figyelembe kellett vennie, illetve konkrét piackutató tevékenységet is kellett végeznie. A kérdésre, hogy vajon a két fiatalember közül miért Gerics kapott ilyen rendkívül összetett feladatkört, minden bizonnyal abban rejlik a válasz, hogy természettudományos felkészültsége és általános műveltsége, hiszen nemcsak a pesti egyetem orvoskarát végezte el, hanem a bécsi Polytechnisches Institutnak is hallgatója volt, eleve alkalmasabbá tette erre.⁴⁹ Az útja során keletkezett iratanyag alapján rekonstruálható elemzőkészsége, stílusa, s nem mellékesen magas szintű francia és időközben elsajátított angol nyelvismerete szintén megkülönböztette társától.

48 MNL OL P 279. Festetics Lt 1822. Directorátusi Ügyiratok 130. d. T. III. fol. 92v. Nem megállapítható, hogy házigazdája Jacob Philipp (1777–1859), vagy testvére, Jacob Wilhelm (1788–1851) Manskopf Sarasin volt.

49 Kurucz 2017: 1017–1018.

Ugyanígy megállapíthatjuk, hogy a két georgikoni tanár, különösen Geric Pál, a Georgikon későbbi igazgatója, teljes mértékig a „technological journey” követelményei szerint járt el. Ennek megfelelően konkrét gyakorlati javaslatokkal is szolgált, s ezért a juhtenyésztéssel, állatgyógyászattal, a nyírással, a nyersgyapjú tárolásával stb. kapcsolatos tapasztalatai és következtetései mindenképpen komoly tanulságokat közvetítettek megbízója számára. Általános nemzetgazdasági szempontokat is mérlegelő elemzése és megjegyzései alapján pedig aligha tűnik túlzásnak a megállapítás, hogy a modern szakismeretek recepcióját illetően, beleértve az instrukcióban megszabott piackutatási szempontokat is, a több ezer oldal terjedelmű jelentésanyag az átdolgozott naplóval együtt minden tekintetben különleges dokumentációként értékelhető, melynek jövőbeni átfogó elemzése és közreadása feltétlenül indokoltnak tűnik.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 246. Festetics család keszthelyi levéltára (Festetics Lt), Festetics Györgyhez intézett levelek

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Józsefkormányzói Rendelet

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás 3. d. Jelentések 5. Geric Pál jelentései külföldi útjáról, 1820–1825.

P 274. Festetics család keszthelyi levéltára, Központi Birtokigazgatás és Gazdálkodás 3. d. Jelentések 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról, 1819–1825.

P 279. Festetics család keszthelyi levéltára, Directorátusi Ügyiratok

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Quart. Hung. 3727

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baum, Constanze 2017: Bode in Paris. Das *Journal einer Reise von Weimar nach Frankreich im Jahr 1787* im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung. In: Berghagen, Cord-Friedrich – Biegel, Gerd – Kinzel, Till (Hrsg.): *Johann Joachim Christoph Bode. Studien zu Leben und Werk*. Heidelberg, 51–70.

Carey, Daniel 2012: Inquiries, Heads, and Directions: Orienting Early Modern Travel. In: Hayden, Judy A. (ed.): *Travel Narratives, the New Science, and Literary Discourse, 1569–1750*. Farnham–Burlington, 25–51.

Deininger Imre 1885: *Keszthelyi Magy. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgicon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*. Keszthely.

Festetics Imre 1819: Debatten: Schafzucht. Weitere Erläuterungen des Herren Grafen Emerich von Festetics über Inzucht. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* (4.) 22. 169–172.

Futaky István 2007: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Budapest.

Jones, P. M. 2012: Arthur Young (1741–1820) For and Against. *The English Historical Review* (127.) 528. 1100–1120.

- Kaposi Zoltán 2016: Tudomány és gazdaság. Gróf Festetics Imre birtokai és gazdálkodása a 19. század első harmadában. *Közép-Európai Közlemények* (9.) 3. 67–83.
- Krász Lilla 2016: Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 425–434.
- Kurucz György 1989: Jobbágy vagy Farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra. *Agrártörténeti Szemle* (31.) 1–4. 1–23.
- Kurucz György 1990: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* (106.) 1–2. 32–44.
- Kurucz György 2013a: *Keszthely grófja. Festetics György*. Budapest.
- Kurucz György 2013b: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818. *Századok* (147.) 4. 1031–1060.
- Kurucz György 2016: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* (150.) 3. 535–584.
- Kurucz György 2017: Peregrinatio oeconomica. Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben. *Századok* (151.) 5. 1007–1024.
- Nicolai, Friedrich Christoph 1783–1796: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen, Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*. Bd. 1–12. Berlin–Stettin.
- Perrault de Jotemps, Alexandre Gaspard de Feuillasse 1825: *Ueber Wolle und Schaafzucht*. Berlin.
- Raabe, Paul 1991: Friedrich Nicolais unbeschriebene Reise von der Schweiz nach Norddeutschland im Jahre 1781. In: Griep, Wolfgang (Hrsg.): *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Heide, 197–212.
- Sági Károly 1967: Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. Szerk. Éri István. Veszprém, 329–341.
- Sági Károly 1972: Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. In: *Georgikon 175*. Szerk. Sági Károly. Budapest, 13–41.
- Siebers, Winfried 2002: Darstellungsstrategien empirischen Wissens in der Apodemik und im Reisebericht des 18. Jahrhunderts. In: Zimmermann, Christian (Hrsg.): *Wissenschaftliches Reisen – reisende Wissenschaftler. Studien zur Professionalisierung der Reiseformen zwischen 1650 und 1800. Cardanus Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte* 3. Heidelberg, 29–49.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800*. London – New York.
- Stagl, Justin 2002: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Wien–Köln–Weimar.
- Süle Sándor 1964: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Budapest.
- Süle Sándor 1967: *A keszthelyi Georgikon, 1797–1848*. Budapest.
- Szabó T. Attila 2010: Valók gráditsonkénti lépegetése (1818) és a Természet genetikai törvényei (1819). *Kaleidoscope* (1.) 1. 237–271.
- Szabó T. Attila 2016: Korszakos felismerések és tévhitek a genetikában, Festetics Imre és a „genetika” fogalmi fejlődése kapcsán. *Kaleidoscope* (7.) 13. 175–188.
- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzügyintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyintézetek négy évtized alatti működésére*. Budapest.
- Weber, Wolfhard 1981: Probleme des Technologietransfers in Europa im 18. Jahrhundert. Reisen und technologischer Wandel. In: Troitzsch, Ulrich (Hrsg.): *Technologischer Wandel im 18. Jahrhundert*. Wolfenbüttel, 189–217.

